

Historici, kunsthistorici en genealogen die onderzoek doen naar de Middeleeuwen, staan voor heel wat uitdagingen. Er is veel verdwenen en bijvoorbeeld beeldenstormen, de Reformatie en klimatologische omstandigheden hebben hun sporen nagelaten op de handschriften en objecten die wel bewaard bleven. Buitendien is er veel verspreid geraakt en daardoor lastig te vinden. Er wordt echter steeds meer informatie op het internet gezet. Vanaf 1 februari 2013 komt daar de gratis toegankelijke MeMO-database bij met beschrijvingen en foto's van bronnen die functioneerden in de dodengedachtenis oftewel *memoria*. Ook het Centraal Bureau voor Genealogie heeft meegewerkt aan deze database.

Truus van Bueren

Een nieuw hulpmiddel voor genealogen

Medieval Memoria Online

In de kerk van de late Middeleeuwen was de *memoria* onverbrekkelijk verbonden met de leer van het vagevuur. Toen Christus stierf aan het kruis werd het hemels paradijs weer toegankelijk voor de mensheid. De eerste christenen meenden dat het Laatste Oordeel niet lang op zich zou laten wachten.

Antonis Taats van Amerongen en Cornelis van Hoorn, Jeruzalemvaarders uit Utrecht, 1543, door Antonie Mor (Staatliche Museen, Berlijn)

Leven als een goed christen was voldoende om in de hemel te komen. Toen dat Oordeel uitbleef, ging men zich afvragen wat er met de zielen van de overledenen gebeurde tot het moment van het Laatste Oordeel. Zo ontstond in de loop der tijd het beeld van het vagevuur. Uiteindelijk werden de opvattingen over het vagevuur opgenomen in de leer van de Kerk. Volgens deze leer vindt onmiddellijk na de dood het Tijdelijk Oordeel plaats. De verdoemden, degenen die kort vóór hun dood geen vergiffenis hebben gevraagd voor hun (grote) zonden, gaan direct naar de hel. De hemel is onmiddellijk toegankelijk voor de volmaakte christenen, de heiligen. Het vagevuur is bestemd voor degenen die nog wel boete moeten doen, maar van wie de zonden zijn vergeven. Dit laatste is cruciaal: leven zonder zonden is bijna niet mogelijk, maar als deze vergeven worden via de biecht, behoudt men uitzicht op de hemel. De duur van het verblijf in het vagevuur is afhankelijk van de mate waarin men goed en kwaad heeft gedaan. Bij het Laatste Oordeel blijven alleen de hemel en de hel over.

Zielen worden uit het vagevuur gehaald en naar de hemel gebracht, getijden- en gebedenboek, eind vijftiende eeuw (Museum Catharijneconvent, Utrecht)

Het was dus allereerst zaak zo goed mogelijk te leven. Dat betekende met gebed en zang God aanbidden en de heiligen vereren, de tien geboden in acht nemen, de werken van barmhartigheid beoefenen en de Kerk steunen met onder andere geld en goederen. Dat laatste kon ook door in kerken en kloosters missen te stichten ter bekorting van de straffen in het vagevuur voor zichzelf en anderen. Tegelijkertijd bezorgde het de geestelijkheid en kloosterlingen inkomsten voor hun levensonderhoud. De armen en zieken die voedsel of andere hulp kregen, werden geacht met bijvoorbeeld gebed en grafbezoek hun weldoeners te helpen bij het bekorten van hun verblijf in het vagevuur. Je kunt dan ook zeggen dat de dodengedachtenis gekenmerkt werd door een combinatie van zorg voor het hier en nu, en voor het hiernamaals. Via het noemen van de naam van de overledenen in gebeden en via hun goede daden bleven zij na hun dood deel uitmaken van de gemeenschappen waartoe zij tijdens hun leven behoorden.

Laten zien wie je bent

Herkenbaarheid was nodig om met naam en toenaam te kunnen bidden voor degenen die, al dan niet expliciet, om gebed en missen hadden gevraagd in ruil voor hun weldaden. Teksten met namen, sterfdata, wapenschilden, eventueel vermelding van functies en kleding (op kunstwerken) waren dus belangrijk. Ook via de kerken en kloosters aan wie je schenkingen deed en via teksten, versieringen en

afbeeldingen op grafmonumenten en memorievoorstellingen kon je laten zien wie je was. Zo kon iemand door een weeshuis te stichten voor jongens die de koorzang moesten verzorgen in zijn parochiekerk, zijn betrokkenheid bij die kerk tonen. Schenkingen van welke soort dan ook fungeerden dus als communicatiemiddel. Men kon zich ermee profileren en historische, sociale en politiek-maatschappelijke boodschappen overbrengen. Wie de zes groepsportretten van de Jeruzalemvaarders van Haarlem en Utrecht bekijkt, ziet dat de heren en enkele dame zich op deze schilderijen profileren als pelgrim naar Jeruzalem. De pelgrims-tekens op de grafstenen van enkele van deze bedevaartgangers maken echter duidelijk dat zij ook pelgrimages maakten naar andere oorden. De tekens van die bedevaarten ontbreken grotendeels in de groepsportretten. Deze waren dus uitdrukkelijk bedoeld om aan hun identiteit als Jeruzalemvaarder gestalte te geven. Een grafsteen daarentegen toont de diverse aspecten van de identiteit van individuen en

Medieval Memoria Online

Inhoud van de MeMO-database (<http://memodatabase.hum.uu.nl>):

- uitgebreide bronnenbeschrijvingen.
- korte beschrijvingen van de oorspronkelijke instellingen.
- foto's van een groot deel van de objecten.
- links naar websites met full text foto's en/of transcripties van de tekstbronnen.
- links naar websites voor aanvullende informatie.
- links naar de websites van de huidige verblijfplaatsen.
- de wapenschilden zijn beschreven in het Engels en het Nederlands.

Zoekmogelijkheden:

Er kan worden gezocht naar tekstbronnen, objecten en instellingen via

- Browse: van breed naar steeds specifiekere filteren, bijvoorbeeld => voor de verhalende bronnen,

naar => een specifiek soort verhalende bron, kronieken, naar => de kronieken die zich in een bepaald type oorspronkelijke instelling, kloosters, bevonden in => een bepaalde provincie, Limburg.

- Search: zoeken via een uitgebreid menu met keuzelijstjes waardoor bijvoorbeeld specifieke groepen objecten met wapenschilden en/of namen achterhaald kunnen worden.
- Google search: zoeken binnen de database zoals ook met Google mogelijk is.

Resultaatformulieren:

- Lijsten met korte beschrijvingen van de objecten, teksten en instellingen.
- Uitgebreide beschrijvingen (en foto's) van de individuele objecten, teksten en instellingen.

Grafsteen voor Antonis Taats van Amerongen, midden zestiende eeuw (Domkerk, Utrecht). Boven in het midden het Jeruzalemkruis met palmtakken, links daarvan de schelp en staf van Santiago di Compostella en ter weerszijden van de grote steen het gebroken rad en zwaard van het Catharinaklooster (Sinaïwoestijn)

Detail van de *Geboorte van Christus*. De broers en geestelijken Gerrit Dirk Boelenznszn, in albe, en Vechter Dirk Boelenznszn. Vechter draagt een tabberd, maar door zijn tonsuur kon hij als priester worden herkend

Geboorte van Christus met het gezin van Dirk Boel Heinricxzn en Margriet Claas Heijnenznsdr, 1512, door Jacob Cornelisz (Museo e Galleria Nazionale di Capodimonte, Napels)

Via het noemen
van de naam
van de
overledenen in
gebeden en
via hun
goede daden
bleven zij na
hun dood deel
uitmaken van
de gemeen-
schappen waar-
toe zij tijdens
hun leven
behoorden.

hun verwantschappen met diverse groepen pelgrims. Vanzelfsprekend kun je dit soort ontdekkingen ook doen als je zelf al het materiaal bij elkaar haalt, maar een database met beschrijvingen en foto's helpt natuurlijk enorm.

De MeMO-database

De onderzoeker van de dodengedachtenis staan allerlei bronnentypen ter beschikking die ook voor genealogen van belang zijn. Ze zijn niet altijd makkelijk te vinden en daarom is een database samengesteld met uitgebreide beschrijvingen van vier voor de dodengedachtenis belangrijke bronnensoorten. Het gaat om bronnen die voor 1580 zijn ontstaan en die gefunctioneerd hebben in instellingen in het gebied van het huidige Nederland. Om de functies van deze bronnen te achterhalen is vaak informatie nodig over de instellingen en organisaties uit welke ze afkomstig zijn, zoals parochiekerken, kloosters en broederschappen. Daarom is aan de database een onderdeel met informatie over de oorspronkelijke instellingen en organisaties toegevoegd. De beschreven bronnen behoren tot de:

1. Memorieregisters, overzichten die nodig waren om de dodengedachtenis goed te doen functioneren: lijsten met namen van overledenen, van wie waar begraven lag, van eigenaren van graven, van weldoeners van een kerk, klooster of gasthuis, en kalenders met daarin aangetekend wanneer voor wie een memorie-

dienst gehouden moest worden. Vaak gaat het om een mengvorm van verschillende soorten registers. 2. Verhalende bronnen waarin het in herinnering houden van gebeurtenissen en personen centraal staat: historische bronnen zoals kronieken van kloosters en biografische bronnen zoals de zuster- en broederboeken van kloosterlingen. 3. Memorievoorstellungen (*Memorialbilder*), voorstellingen met meestal een religieuze hoofdvoorstelling en de gebedsportretten van de te herdenken personen met vaak hun beschermheiligen, hun wapenschilden en een tekst met namen en sterfdata. Ze bevinden zich op bijvoorbeeld liturgische gewaden en in liturgische boeken, maar in de MeMO-database zijn alleen schilderijen op paneel, muur en glas, en gebeeldhouwde voorstellingen opgenomen. 4. Grafmonumenten en grafzerken, monumenten die een grafplaats bedekken. Ook de cenotafen, voor mensen die elders hun grafplaats hadden, worden hiertoe gerekend.

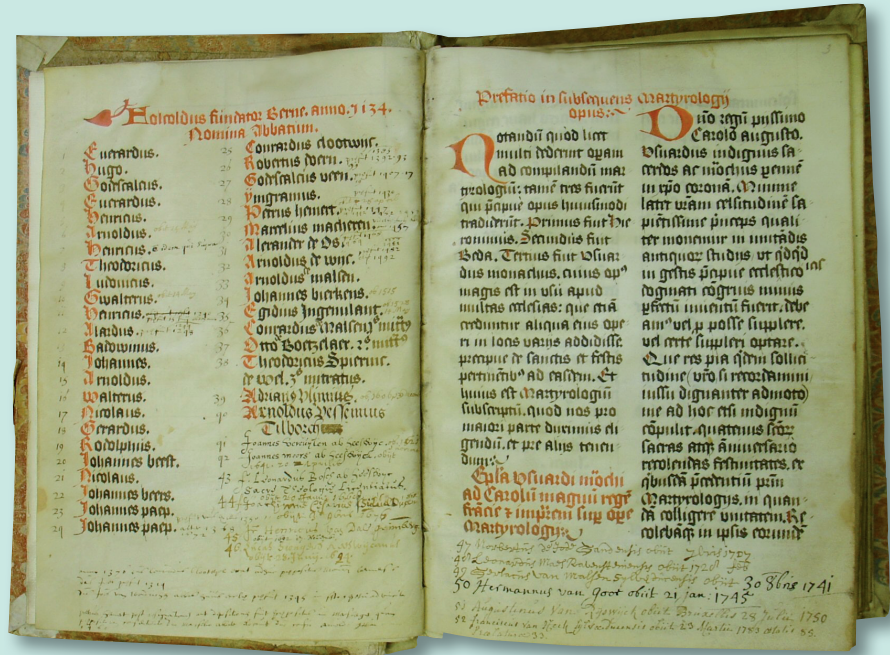
Andere bronnen, zoals stichtingsakten, kunnen eveneens belangrijke informatie bieden over de dodengedachtenis. In een later stadium kunnen dan ook beschrijvingen van andere bronnen worden opgenomen in de database.

Casus: het geval Boelen

Bij het verrichten van breed vergelijkend onderzoek is een database uiterst nuttig omdat daardoor pa-

tronen te achterhalen zijn in objecten en teksten die functioneerden in de dodengedachtenis. Zo kan men bijvoorbeeld op zoek gaan naar het voorkomen van kwartierwapens in grafzerken, grafmonumenten en memorievoorstellungen.

Een onderzoek naar patronen in memorievoorstellungen kan zelfs leiden tot het oplossen van raadsels rond de identificatie van portretten. Dat blijkt uit het onderzoek dat onlangs is verricht naar de *Geboorte van Christus* van Jacob Cornelisz. in het Museo Nazionale di Capodimonte, Napels. Het met 1512 gedateerde schilderij werd in datzelfde jaar door Margriet Dirk Boelenznsdr geschonken aan het Kartuizerklooster in Amsterdam. Sinds het begin van de twintigste eeuw heeft men geprobeerd te achterhalen wie de zestien personen zijn die op het schilderij zijn afgebeeld. Dankzij een combinatie van uitgebreid archiefonderzoek, het beschikbaar komen van een zeer goede foto en breed vergelijkend onderzoek van voorstellingen met gebedsportretten is nu een definitieve identificatie mogelijk. Drie punten die geconstateerd werden op basis van het vergelijkende onderzoek van memorievoorstellungen, bleken van belang: 1. de heiligen bij de geportretteerde personen zijn afgebeeld, zijn niet per se hun naamheiligen. In het gebied van het huidige Nederland koos men zelfs vooral voor andere typen beschermheiligen, zoals de heilige van de stad waar men woonde; 2. degene die een memorievoorstelling schonk aan

een kerk of klooster, staat niet per definitie op de belangrijkste plaats afgebeeld. Sterker nog: opdrachtgeefster of geen opdrachtgeefster, vrouwen bevinden zich standaard op de meest bescheiden plek; in de *Geboorte van Christus* is dat dus links van de religieuze voorstelling; 3. Relaties moeten duidelijk herkenbaar zijn: echtparen knielden tegenover elkaar of naast of achter elkaar, en hun kinderen werden eveneens zo opgesteld dat zij als hun kroost herkenbaar waren. In voorstellingen met meer dan twee generaties zijn de diverse echtparen en hun kinderen dan ook goed te onderscheiden.

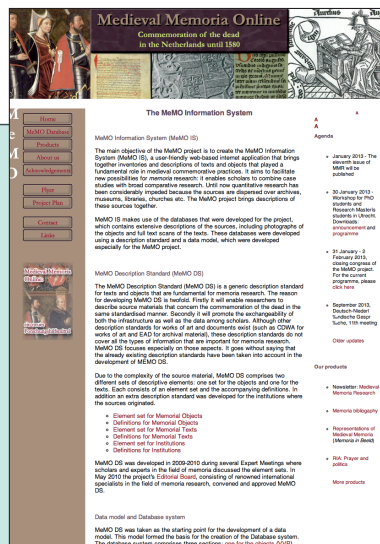
Deze gegevens gecombineerd met nader onderzoek van de kleding, het uitgebreide archiefonderzoek door Bas Dudok van Heel en een foto van hoge kwaliteit, leidden tot de conclusie dat er geen *extended family* met twee oudere echtparen is afgebeeld, maar het gezin waaruit Margriet Dirk Boelenznsdr voortkwam. Haar ouders knielen ter weerszijden van de kribbe. Wat meer naar de achtergrond knielen Margriet en haar broer Vechter, de enige twee van het gezin die nog in leven waren in 1512 en iets achter hen hun broers en zussen. Het archiefonderzoek en de goede foto gaven de doorslag: de oudere man en vrouw die zich iets meer op de achtergrond bevinden zijn broer en zus, en de broer is, zo blijkt uit zijn tonsuur, een geestelijke (dit was niet eerder te zien op de beschikbare foto's). De aanwezigheid van twee priesters, twee Kartuziers en drie nonnen sluit naadloos aan bij wat in de archieven over het gezin werd gevonden.

Zerk voor Cornelis Pieterszoon en Jozijne van Domburch, zestiende eeuw. Maartenskerk, Sint-Maartensdijk (foto RCE – Chris Booms). In deze verder goed bewaard gebleven zerk zijn de wapenschilden weggekapt

Lijst van abten in het kapittelboek van de norbertijnenabdij van Berne, 1574 (foto met dank aan Dirk Van de Perre) De lijst van abten werd steeds aangevuld. Om de juiste volgorde te garanderen werden de namen genummerd

Valkuilen voor onderzoekers

Genealogen en andere onderzoekers worden regelmatig geconfronteerd met lastig toegankelijke bronnen omdat ze uit Nederland zijn verdwenen en er geen goede foto's van zijn. Ook het feit dat de objecten en handschriften gebruiksartikelen waren en inmiddels een lange geschiedenis hebben, kan problemen geven bij het onderzoek. Kalenders met de te verrichten memoriendiensten werden, net als andere memorieregisters, voortdurend aangevuld. Als er op een gegeven moment in het handschrift niets meer bij kon, kon het in plaats van een hulpmiddel een oorzaak van fouten worden. Dan werd een nieuw register aangelegd. Voor onderzoekers hebben die nieuwe registers belangrijke nadelen: doorgestreepte namen worden niet meer opgenomen en ook de verschillende handen die in de loop van de tijd de aanvullingen maakten, gaan verloren, waardoor bijvoorbeeld het dateren van namen niet meer mogelijk is. Grafzerken in kerken waren onderdeel van de kerkvloer en ze waren dan ook onderhevig aan slijtage. De bekende Utrechtse oudheidkundige Arnoldus Buchelius (1565-1641) mopperde daar al over in zijn *Monumenta* ... (fol. 98r). Soms werd de tekst nieuw aangebracht, zoals bij de grafsteen van de belangrijke prediker Hubert Duifhuis († 1574) en zijn vrouw Krijntje Pietersdr († 1581) in de Jacobikerk in Utrecht. Op geschilderde memorievoorstellingen werden regelmatig teksten, wapenschilden en portretten toegevoegd. Waarom een apart schilderij laten maken als je via een aanvulling kon laten zien wie de familiege-meenschap was waartoe de overledene behoorde, zo kan men gedacht hebben. Toevoegingen op schilderingen zijn echter lastige bronnen van informatie, want er is vaak technisch onderzoek nodig om te kunnen zien wat oorspronkelijk is en wat aanvulling. Ook grafzerken kunnen door toevoegingen waardevolle informatie, maar ook problemen geven. Soms kan een grafregister aanvullende informatie bieden. En dan zijn er ook nog de wapenschilden, teksten en portretten die zijn weggehaald. Door restauraties en technisch onderzoek wordt steeds duidelijker dat veel objecten die we thans voor ons zien, niet de objecten waren die een functie hadden in de doden-

gedachtenis. Portretten zijn verdwenen onder een verflaag, wapenschilden zijn veranderd, teksten zijn aangepast en ga zo maar door. Veel memorievoorstellingen die in musea terecht zijn gekomen, zijn ontdaan van hun tekstborden of van de teksten op de lijsten. Lijsten zijn geloofd of vervangen omdat men de kleurige – en veelal beschadigde – lijsten uit de Middeleeuwen niet geschikt vond. Waarom en wanneer portretten, wapenschilden en teksten zijn weggehaald en/of vervangen, is vaak niet te achterhalen. Het kan zowel voor de Reformatie zijn gebeurd als daarna, wanneer objecten in het bezit kwamen van nieuwe eigenaren.

Er is geprobeerd om in de database zo veel mogelijk de consequenties op te nemen van alles wat er met de beschreven bronnen gebeurd kan zijn. Daarom zijn er bijvoorbeeld velden ingevoegd waarin de materiële staat van de bronnen, veranderingen, restauraties en technisch onderzoek vermeld kan worden.

Verbeteringen en aanvullingen

De MeMO-database is op de eerste plaats bedoeld voor het onderzoek van de dodengedachtenis, maar er is uitdrukkelijk ook rekening gehouden met andere gebruikers, onder wie genealogen. De uitgebreide zoekmogelijkheden kunnen fungeren als hulpmiddel bij het verkennen van mogelijkheden. Er kan mee geteld en vergeleken worden om het gewone van het bijzondere te onderscheiden, er kunnen groepen van objecten worden gevormd op basis van de aanwezige wapenschilden of de namen van de herdachte personen. En er kan geïdentificeerd worden. De database is zorgvuldig opgezet. De wapenschilden zijn beschreven door een deskundige van het CBG, voor de Latijnse transcripties zijn experts ingeschakeld. Hierdoor kunnen er ook correcties worden gegeven op wat er in de literatuur staat. Veel foto's zijn gemaakt door professionele fotografen. Een volledig overzicht kan de MeMO-database nooit bieden. Het restaureren en het technisch onderzoek van kunstwerken gaat door en er zullen in de toekomst gegarandeerd ook thans onbekende handschriften met memorieregisters en verhalende bronnen worden ontdekt, bijvoorbeeld in privéarchieven. Er komen nog steeds grafstenen uit de grond. Zo zijn in Farnsum in Groningen in de afgelopen zomer volkomen onverwacht 22 grafzerken gevonden. Dit gebeurde bij restauratiewerkzaamheden in de kerk die nota bene uit 1865 stamt. Het gaat onder andere om zerken van de families Ripperda en Onsta. Om de database zo bruikbaar mogelijk te houden ontvangen we graag aanvullende informatie. Hiervoor zijn speciale formulieren aanwezig in de database, één formulier voor aanvullingen op de informatie betreffende de objecten en tekstbronnen die al in de database zitten, en een algemeen formulier voor informatie over nog niet opgenomen exemplaren.

Truus van Bueren is kunsthistorica en mediëviste, en projectleider van het NWO-project *Medieval Memoria Online*.

Verder lezen

Over de middeleeuwse memoria zie bijvoorbeeld Truus van Bueren en W.C.M. Wüstefeld, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999). Voor een recente stand van wetenschap zie Truus van Bueren, Kim Ragetli and Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Researching Medieval Memoria: Prospects and Possibilities', in: *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 14 (2011). Binnenkort verschijnt in het tijdschrift *Oud Holland* van Truus van Bueren en S.A.C. Dudok van Heel, 'De Geboorte van Christus door Jacob Cornelisz'. Zie voor meer informatie en literatuur ook de website *Medieval Memoria Online*.